

TER NAGEDACHTENIS VAN DS. JAN SCHARP OVERLEDEN TE ROTTERDAM 2 MAART 1828*

DOOR DR. H.J. JAANUS

I. Inleiding

Meer dan een halve eeuw geleden gaf de stedelijke overheid er blijk van bevlogen te zijn door zekere kerkelijke aandrift, toen zij enige straten in het westen van Rotterdam ging tooien met namen van eertijds illustere predikanten van zeer verscheiden snit als: Doedes, Van Oosterzee, Tiele, Hofstede, Nozeman enz. Nog in 1924 eerde zij de priesters Schaepman en Van Meurs door een straat naar hen te vernoemen. Maar nadien scheen de theologische animo er uit. Pas een kwarteeuw na de ramp van '40 mocht een straat in het centrum van de stad, dichtbij de Grote Kerk, weer de titel voeren van een Hervormde predikant en nog wel van de grote Oranje-promotor Jan Scharp. Dit gebeurde op voorstel van B. en W. de 10de januari 1965.

In het feit dat Scharp 150 jaar geleden, op 2 maart 1828, 71 jaar oud, in zijn woning aan de Scheepmakershaven ontsliep, vond het bestuur van uw Genootschap aanleiding een voorlezing aan deze merkwaardige man te wijden.

Vooraf dit: om de toegemeten tijd zo goed mogelijk te benutten, zag ik mij genoodzaakt tot grote beperkingen, in het bijzonder wat betreft de historische achtergronden. Bovendien: Scharps oeuvre over zeer gevarieerde onderwerpen, omvattend meer dan 40 werken in proza en meer dan 30 in poëtische vorm, kan ik onmogelijk in een goed uur bevredigend aan de orde stellen¹⁾. Een keuze was onvermijdelijk. En tenslotte: ik heb naar wat ander, ook Rotterdams archief-materiaal gezocht om mij te ontlasten van de beschuldiging al te onbescheiden leentjebuurt te hebben gespeeld bij ds. H.H. Barger, die in 1906 zijn boek 'Een predikant uit den Patriottentijd' bij Bredée liet uitkomen.

II. Scharps komst naar Rotterdam.

Jan Scharp, enig kind van Abraham S. en Maria Jacobs, zag

* Lezing gehouden voor het Historisch Genootschap Roterodamum op 15 maart 1978.

het levenslicht te 's-Gravenhage op 16 augustus 1756. Zijn vader was daar ter plaatse hoofdgaarder van 's Lands belastingen. Na zijn theologische studies te Leiden volbracht te hebben deed hij als proponent op zijn 22ste jaardag (16 augustus 1778) intrede bij de Hervormde gemeente te Sint Annaland op Tholen. In 1780 vertrok hij naar Axel. Daar stond hij van 10 december 1780 tot 10 juli 1788, toen hij afscheid nam van Zeeuws Vlaanderen om de herdersstaf op te nemen in Noordwijk-binnen. Hij diende daar slechts veertien maanden, want in het voorjaar van '89 nam hij het beroep aan naar Rotterdam. Toch had Scharp in dat kort verblijf te Noordwijk zoveel indruk gemaakt, dat vier dichters zich genoopt zagen 'Afscheidszangen...' in elkaar te zetten, waarvan er één de regelen bevatte:

‘...Ga, scheur Elias slip van 't kleed
Des grijservaarnen Gods Propheet...’

Kennelijk had die poëet met zijn zinspelig op Elia de 73-jarige collega Petrus Hofstede op het oog, de onovertroffen verheerlijker van de Oranjes, vinnig apologeet en polemist tegen de nieuw-lichters²). Nu, op 7 juni '89, hield de 'Elisa' Scharp zijn intrede hier ter stede als opvolger van ds. J. Habbema, die wegens geblesseerde geestelijke vermogens het ambt had moeten neerleggen³). Bij Scharps intrede luchtte Matthias Theodorus Peypers zijn rijmzuchtig gemoed in het volgend poëem over Jezus' kerk:

‘...Moest ze aan de Maas haar kleedren scheuren
Toen vrome Habbema wierd op het felst gedrukt...
...In Scharp geeft Arons staf weêr bloesem, knop en vruchten...
De Maaskerk zingt verblijde zangen!

Ofschoon een tranenvloet zich met mijn inct vermengt,
En mijn stramme lier haar toon niet kan vervangen,
Nu echter, daar ze wijn op 't dankend altaar plengt,
Juich ik met Jezus' Lievelingen,
Want Scharp zal aan de Maas het Salems bouwlied zingen...⁴)

Iets minder buikziek mag een Klinkdicht heten, op foliopapier uitgegeven door ene J.B.H. Toen hij vernam dat men het beroep op Scharp had uitgebracht, was hij zó in de wolken geweest, dat hij (met een reminiscens aan Ps. 118:22) zich aldus vernemen liet:

‘(Juicht christenschaar...)

God heeft een Scharp gelegd ten Hoek van ons vertrouwen...
kwam Kerk, - kwam Vaderland, - en Godsdienst in benouwen,
Dreeg men den scherpen Dolk voor Neêrlands Burgerschaar
Te stooten, in het hart van Willem, ons vertrouwen...

Hij pleite voor den Troon, - en ziet
Gods hulp was daar...⁵⁾.

Met dit staaltje van poëtische huisvlijt maakte J.B.H. een duidelijke toespeling op het herstel van Willem V in 1787 en op Scharps activiteiten in die tijd. Zo komen wij ongezoekt te spreken over Scharps onblusbare

III. Oranje-liefde en polemiek.

Van zijn studententijd af aan heeft Jan Scharp gretig naar ganzeveer en lier gegrepen om de gestalte van stadhouder Willem V op te hemelen. De verjaardag van de prins - 8 maart - was hem een grote feestdag. En er kon geen bijzondere gebeurtenis ten hove plaatsvinden of Scharp trad uit de coulissen naar voren met een rijm-product. Ja, er verscheen geen nieuw conterfeitsel der Doorluchtige Hoogheden of Scharp had in no time een weelderig bijschrift disponibel. Hij kon immers in de stadhouder niemand anders zien en waarderen dan een borg voor het oude, ware, goede en stabiele. Willem V was toch de telg en vertegenwoordiger van het illustre geslacht, dat, te beginnen met de grote Zwijger, eigen leven en welzijn had veil gegeven voor het ware christelijke geloof (in casu dat der Hervormde kerk) en voor het Hollands gemenebest. Het was deze onbezweken trouw, die Scharp het vers liet verdienen, waarmee een andere Oranje-man, Willem Bilderijk, een van zijn portretten versierde:

‘Weldenkend Rotterdam, eerbiedig in deez trekken,
Den Leeraar, dien ge oprecht en naar verdienste mint,
Die schitterend vernuft met kunde en smaak verbindt,
En door belang noch vrees zijn boezem liet bevlecken.
Hij, trots den felsten storm op kerk en staatsbewind,
Hield Christus’ zoenleer vast, en bleef Oranjes vrind’⁶⁾.

Ja, onder hen die zich verzetten tegen de aantasting van de hoge waarden van kerk, geloof, staat en Oranjehuis, nam Scharp een vooraanstaande plaats in. U moet het mij vergeven als ik u niet een catalogus aanbied van al die auteurs: Rousseau, Voltaire, Locke, Priestley, de Encyclopedisten e tutti quanti, die, hetzij door persoonlijke contacten, hetzij door hun schrifturen in ons vaderland onder de denkende burgerij aanhang vonden, en zelfs sympathie naarmate de zwakke leiding van de stadhouder èn oorlog èn tanende welvaart twijfel aan de status quo veroorzaakten; ja, tot het oprichten van anti-schutterijen aanleiding gaven. In de leesgezelschappen werden boeken en brochures gelezen, die niet nalieten de ogen te openen voor

nieuwe mogelijkheden. De geëmancipeerde mens kwam in het middelpunt te staan. 'O sterveling, gevoel uw waarde...'. Het juk van een vreemde autoriteit, 't zij van overheid, kerk, dogma of Bijbel moest en kòn worden afgeworpen. Ontvoogding was het parool. De wetenschappen schreden voorwaarts; de wereld werd ruimer. Verdraagzaamheid werd een groot goed; men meende het recht te hebben het oud-overgeleverde te relativieren. Reizigers, die verre gewesten hadden bezocht, gaven bij thuiskomst hoog op van hun ervaringen met edele heidenen en inboorlingen, die, hoewel gespeend van contacten met het christendom, nochtans een opvallend nobel leven leidden, - een voorbeeld voor de huisbakken dusgeheten christenen in het vaderland. Anderen voorzagen de boekenmarkt van een soort science-fiction verhalen over zulke eerbiedwaardige primitieven, of wierpen hun blik achterwaarts naar Socrates of Belisarius, - heidenen weliswaar, maar uiterst navolgenswaardig. De gestalte van de 'goede heiden' werd bepaald populair en maande tot brede tolerantie. Kort gezegd: de nieuwe gedachten begunstigen bepaald niet een bloeiend kerkelijk leven. Klachten over verslapping van de kerkelijke animo klinken in de 18de eeuw steeds luider.

In navolging van een initiatief, in 1751 door oud-burgemeester Walter Senserff genomen, hebben later enige Rotterdammers zich verenigd in een genootschap ter verdediging 'van den christelijken evangelischen godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders'. In juni 1792 vertrouwden zij aan Scharp toe een zestal redevoeringen van die apologetische strekking te houden, - waarvoor hij f 800 zou ontvangen⁷). Dat moest wel een kolfje naar zijn hand zijn. Hij had het al zo lang zijn plicht als ambtsdrager geacht de afkerigen op de rechte weg te voeren en de verdoolden tot de goede schaapstal terug te brengen. Hij doorzocht de mijnschachten van kerk- en dogmenhistorie naar materiaal om projectielen te smeden ter verdediging van de aloude waarheid. Hij dook ook in de literatuur van de nieuwlichters om hun denkfouten op te sporen, om bressen in de vestingwal der tegenstanders te benutten. Begunstigd door een steeds gewillig opnemingsvermogen en een sterk geheugen raapte hij bijeen wat zijn polemieken kracht kon bijzetten. Hij haalde ook breder uit en allerlei vormen van bijgeloof, geestzinerij, magnetisme, mesmerisme, witte en zwarte magie nam hij vanaf zijn hoge kansel op de korrel⁸). Dat hem zijn vaak weinig zachtzinnige polemieken niet in dank werd afgenomen,

moge blijken uit de pamfletten, die zijn naam trachtten te bezwadden, getuige een versje als:

‘Zwavelstok in Satans handen;
Vuurtang in de hel gegloeid;
Schender van het Recht der Menschen,
In den afgrond uitgebroeid...’⁹⁾.

Billijkheidshalve moeten wij eraan toevoegen, dat Scharps ogenschijnlijk negatieve arbeid ontsproot aan een bewogen gemoed, - hij wilde ook thetisch zijn gemeente voeden met de vruchten van zijn studie, getuige zijn leerrede over de grootheid van Jezus, die hij als prediker van genoemd genootschap hield en uitgaf: 116 pagina’s en van vele geleerde annotaties voorzien¹⁰⁾. Dat hij met al die ijver niet meer deed dan meestal antwoorden geven op vragen van eergisteren, ontging hem.

IV. De escalatie.

Het kon niet anders of Scharp moest de overwinning van de Pruisische troepen op de patriotten in september 1787 en de terugkeer van Willem V en zijn gemalin naar Den Haag beschouwen als een wonder Gods. Hij komt daar steeds op terug. Hij heeft niet kunnen beseffen, dat het door overmacht afgedwongen herstel van de stadhouder slechts een Pyrrhus-overwinning was. Willem V zelf heeft maar weinig begrepen van de spanningen, van deze incubatie-tijd der revolte, van het nieuwe vrijheidsbesef, ontsproten ook aan de resultaten van de Amerikaanse vrijheidsoorlog - en liet zich, ondanks waarschuwingen, vaak gaan in gedachten van revanche. Ja, hij eiste zelfs dat men op straat oranje zou dragen¹¹⁾. Zijn paladijn Scharp verstond de tekenen der tijden evenmin. Hoe zou hij zich anders zo hebben laten gaan als in het poëem op de jaardag van de stadhouder in 1788? Hoort maar:

‘...Eén jaar slechts vroeger - zo ge uw lippen
’t Oud Vaderlandsch Oranje leev’, -
Dien waaren volkston, - liet ontglippen
En hart en mond voor Willem bleef,
Dan moest uw geld de gouddorst laaven,
Of gij werd zelv, geboeid als slaaven,
Ontzet van huis, van eer en goed,
Vermoord, of, bij het wreed bespotten,
Moest gij, op ’t minst, de hof-schavotten
Geverwd zien met uw eerlijk bloed...’¹²⁾.

Als dat geen polariseren is! Scharps verheerlijking van Willem V

kreeg steeds koppiger karakter naarmate van andere zijde de afkeer jegens de stadhouder groeide. Steeds stouter beelden droeg hij aan in de periode van 1787-1795, - zijn stem slaat niet zelden over. Zo preekte hij op 20 september 1789 over Spreuken 26:27 'Die een kuil graaft, zal daarin vallen', zulks 'ter gelegenheid van de tweede verjaardag der blijde omkeering van zaaken in het lieve Vaderland'. Zijn collega's preekten toen ook wel, maar Scharp maakte er veel meer werk van, want na zijn rede met nog twee voorberichten verrijkt te hebben, gaf hij haar uit onder de titel 'Aan mijne Medeburgers', een boek van 260 bladzijden dat zelfs nog een tweede druk beleefde. In zijn Nieuwjaarspreek van 1790 citeerde Scharp een halve bladzijde uit een vroeger geschrift van Hofstede, zonder er eerlijk bij te vertellen aan welke auteur hij dit schoons ontleende. Hij zei in die preek: 'Nooit worde andermaal ons land voor onze Vorstelijke Doorluchtigheid eene woning der leeuwinnen of een berg der luipaarden... Zolang overschaduwe deze Oranjeboom, door geen insect geknaagd, den vrijen tuin, totdat hij, der dagen zat, den zetel zijner Hoogheid den zesden Willem overgeeeve en zagt en zalig stervende, zitting ontvange in den thron van God en van het Lam'¹³). Ja, de lieflijkste tonen ontwong hij aan zijn lijdzame lier toen het bleek gesternte van Willem V bijna geheel ter kimme was geneigd. Tijdens de korte adempauze in de oorlog met Frankrijk, nadat de Oostenrijkers generaal Dumouriez bij Neerwinden in maart '93 hadden verslagen, dichtte Scharp de goede afloop van die krijg aan Willem V toe en het klonk als feestgeschenk op des stadhouders jaardag 8 maart 1794:

'Lustig, viere wij, Bataven!
 Vijfden Willems jaargetij,
 Wij, wij allen, waren slaaven,
 Neêrlands glorie lag begraaven,
 Was er niet die stuurman bij,
 Die het staatsroer kan regeeren,
 En het schip, als 't stormt en raast,
 Door het, naar de kunst, laveeren,
 Veilig voor het onweer plaatst.

Roem der Vosten! kroon der grooten!
 Oog der wijzen in den staat!
 Schutsheer! 't zij gij vest of sloten,
 Of het leger, of de vlooten,
 Op de rede gadeslaat,

't Zij gij zelv' ten strijd mogt trekken,
Dat dan, waar ge u ooit bevindt,
Englen u ten lijfwagt strekken,
Daar ge op duivels palmen wint...'14).

Ja, maar nóg is hij er niet! In bijkans eschatologische vervoering ziet hij onder deze vorst een heil-eeuw gloren, - wij schrijven n.b. '93 en '94!:

'...Dan zal koopvaardij herleven...
Persien zal zijde geeven,
Arabs wijrook gaat daarneven,
't Rijke Java zendt ons veel,
De Chinees zal handel drijven,
Met de keus van thee-gewas,
En de Porceleinen schijven,
Dat der oudren wellust was.
Smirna zendt katoenen waaren,
't Westen voert ons suiker aan,
Doet de schepen herwaarts vaaren,
Met den oogst der eigenaren...'15).

V. Naar de crisis.

Het moet bij de escalerende lofzanger Scharp heel hard zijn aangekomen, toen hij vernam dat zijn bewonderde prins op 18 januari 1795 was scheep gegaan en in Engeland een onderkomen had gevonden. Hoe zou het Scharp temoede zijn geweest, toen kort daarop de Rotterdamse kerkgebouwen, behalve de Grote- en de Zuiderkerk, werden gerequireerd voor de legering van Franse soldaten?¹⁶⁾ Heeft hij erbij gestaan op die ijskoude 26ste januari, toen de mensen samendromden bij het opzetten van de wortelloze vrijheidsboom op de Grote Markt? Heeft hij gehoord wat de mensen daar zongen, samen met een stoet van bekoorlijke jonge burgeressen in het wit, - terwijl de klokken van de St. Laurens beierden?¹⁷⁾

'Verloste Burgers! juichen wij
Op 't rookend puin der Dwingelanden.
De Vrijheid klimt ten hoogsten trapp'
Met vrede, heil en broederschap.
Wij zijn door het Fransche Volk verlost.
Die zegepraal heeft bloed gekost.
Maar sweert dat Neerlands heldental
Dit op Brittanje wreeken zal...
Komt, planten wij den Vrijheidsboom

1969/1000000
Profint
Scharp
 Jan Scharp

GEBOOREN IN 'S GRAAVEN-HAAGE 1736.

LEERAAR DER HERVORMDEN TE S. ANNA-LANDRIJ THOLEN 1779, TE AXEL 1780.

TE NOORDWIJK-BINNEN 1782, EN TE ROTTERDAM 1789.

De Vriendſchap heeft zomtijds mij al te hoog verheven,
 Of onverdiende Nijd mijn ſtukloos doen gefmaad;
 Doch beide Liefde en Haat was merſtal overdreeven,
 'k Heb een gebrekkig hart, maar dat voor *J. S. S.* ſtaat,
 Wienk zestien jaaren lang mijn Broedren heb verkondigd,
 En die mijn toevlugt blijft, wanneer mijn zwakheid zondigt.

'k Min waarheid, liefde en deugd uit heilgeloof geboren;
 'k Haat broedertwift en nijd; 'k leef voor mijn Vaderland;
 'k Verdedig orde en trouw; 'k beſtrij die ruſt verſtooren;
 'k Vergeef wie mij miſkent; maar reik opregt de hand
 Aan een vertrouwdijk vriend, door hart aan hart verbonden,
 Daar ik geen vijand heb, dan Ongeloof en Zonden.

Scharp

49. Ds. J. Scharp; naar een kopergravure door J. Snoek naar G. van den Berg, ca. 1794. (Met 12-regelig vers van Scharp).

50. *Het planten van de Vrijheidsboom op de Grootte Markt, 26 januari 1795; naar een anonieme kopergravure.*

Aan onzen hard bevroren stroom.
O Burgers, nu verlost, ontboeyt,
Terwijl ons het vuur der Vrijheid gloeit¹⁸).

Het was te verwachten, dat het nieuw voorlopig stadsbestuur Scharp bijzonder in het oog hield. Zouden zij, die Kaat Mossel, de stadskeurvrouw der mosselen, uit haar nederig ambt hebben gestoten, hém niet verdenken?¹⁹). Heeft Scharp voldaan aan de opdracht voortaan op de kansel de bede na te laten waarin de Allerhoogste werd gevraagd de wapenen van de staat tegen de Franse natie te zegenen? Enige burgers kwamen immers al haastig met opzichtige ijver aan het stadsbestuur verklikken, dat sommige predikanten in hun preken blijk gaven van hun weezin tegen het nieuwe bewind. Toen hebben echter de bestuurders geen maatregelen genomen en de klagers met enige vriendelijke woorden weggezonden²⁰). Toch achtte het provisioneel bestuur het raadzaam poolshoogte te laten nemen. De raad Michiel Plemp begaf zich als spion op 1 februari naar de Zuiderkerk waar Scharp dienst zou doen. De raad Samuël van Hoogstraten kwam op die zondag in de Grote kerk zitten om goed op de ook verdachte ds. Smits te letten. Maar beide verspieders moesten hun lastgevers rapporteren, 'dat voornoemde predikanten in hunne predicatiën en gebeden zig behoorlijk hadden gedragen'²¹). Was Scharp zó volkomen geïntimideerd, omdat zijn stoute verwachtingen de bodem was ingeslagen? Wij moeten er naar raden.

Wij horen van hem een goed jaar later. Op 23 juni 1796 kwam het besluit van het Provinciaal bestuur van Holland af, dat de predikanten op straffe van demissie een burgerreed van gehoorzaamheid moesten afleggen²²). De Hervormde predikanten hebben dat ook gedaan, op Scharp na. Zelfs de oude Hofstede deed 't, hij, die nog wel eens geschreven had 'liever (de) weenende Oranje tot over de Jordaan te willen volgen dan met Absalom te Jeruzalem te willen banketteren'²³). Scharp erkende weliswaar, dat de overheid het recht heeft onderwerping aan haar gezag te eisen, maar hij kon niet zonder reserve ja zeggen op de hem voorgelegde verklaring: 'Ik belove onderwerping aan zodanige Regeringsform, welke gegrond op de oppermagt des volks, thands provisioneel bestaat en in 't vervolg zal worden daargesteld en nimmer met woorden of daden te zullen medewerken ter herstelling van het vernietigd Aristocratisch en Erfstadhouderlijk bestuur'²⁴). Scharp legde zijn standpunt neer in een declaratoir: 'De ondergeteekende doet de belofte in die

zin, dat hij zich niet verbindt tot iets strijdigs met hetgene, dat door de tegenwoordige regeeringsvorm erkend is als het onvervreemdbaar recht van het volk en van den burger in de publicatie der provisionele Representanten van het volk van Holland²⁵). Hij beriep zich op de publicatie, waarin stond dat het volk ten allen tijde het recht heeft om zijn regeeringsvorm te verbeteren of een geheel andere te kiezen²⁶). Deze reserve kon de overheid niet accepteren. Het kwam tot schorsing en noch de kerkeraad noch Scharp zelf konden ondanks alle moeite bij de hogere instanties opheffing van de schorsing verkrijgen. Tot overmaat van leed, hoewel men het had kunnen zien aankomen, besloot 's lands overheid op 5 augustus 1796 dat er geen geprivilegieerde kerk meer zou zijn²⁷). Sinds ruim twee eeuwen aan de staat deemoedig onderworpen had de kerk alle denkbeeld van zelfstandigheid verloren²⁸). Het kwam hard aan en 't verweer was zwak.

Wij kunnen ons ternauwernood indenken met welke gevoelens Scharp op 16 augustus 1796 zijn 40ste verjaardag vierde. Toch vatte hij de moed op die dag een geloofsgetuigenis te laten uitgaan:

'...Blonde Maas- en Rotte-stromen!
Waar de Godsdienst, zuiver, vrij,
bloeide als Sions dadelboomen:
'k Weet geen plaats, zoo lief als gij.
Hier hoopte ik het licht te derven:
'k Heb nooit and'ren wensch gevoed,
Dan in leeven en in sterven,
Hier te zeggen: "God is goed".
...'k Zie ook elders laffaarts draaien
Naar de losse hofwind zwenkt,
en conscienties listig paaien
Naar belang en voordeel wenkt;
Maar voor mij, 'k weet geen belangen
Dan oprechtheid in 't gemoed,
En, wat boven 't hoofd moog' hangen:
God blijft toch alleen mijn goed'²⁹).

Na tot vermoeiens toe, maar tevergeefs, tot bij de hoogste instanties om herstel in het ambt te hebben verzocht, raakte Scharp zijn geduld kwijt en toen men te Loga, ten oosten van Leer in Oostfriesland, in '98 een beroep op hem uitbracht, nam hij dat aan. Daar is hij werkzaam gebleven tot oktober 1800, gewaardeerd, maar meestal gescheiden van zijn gezin. Tijdens zijn ballingschap werd zijn laatste kind geboren, een dochtertje,

op 17 augustus 1800. Het stierf na 12 dagen en hij heeft het nooit gezien³⁰).

Toch blonk een heldere ster aan zijn bewolkt firmament. De Pruisische universiteit van Duisburg verleende hem op 10 januari 1799 de doctorsgraad in de godgeleerdheid. Scharp beantwoordde die eer met een dissertatie (in het Latijn), waarvan de titel (in het Nederlands vertaald) luidt: dat hoewel mensen van vroeger en nu haar hebben willen aantasten, de waarheid der christelijke religie niet aan 't wankelen wordt gebracht. - De stof tot dit geschrift was hem vertrouwd genoeg, want hoe vaak en hoe uitvoerig had hij zich beziggehouden met deze materie.

VI. In Rotterdam terug.

Welke waardering Scharp ook in den vreemde ten deel viel, steeds bleef hij zich beschouwen als wettig leraar van de Rotterdamse gemeente. Velen verlangden hem ook terug. Na allerlei bisbilles (ook van financiële aard) en nadat hij verklaard had 'zich gehoorzaam aan de tegenwoordige orde van zaken en Regeeringsvorm te zullen gedraagen en niets daarmee strijdig te zullen doen of leeren, direct of indirect' konden gecommiteerden hem in zijn vroegere rang herstellen³¹). De 23ste november 1800 deed hij zijn her-intrede. Aan onstuimige welkomstliederen mangelde het geenszins:

'Triumph! nu Scharp is weergekomen,
Is elk met hem vooringenomen,
Nu huppeld hir de Sulamiet,
Elk roept luidkeels, zoodat de daaken
Van onze Heiligdommen kraaken;
Blijf ons nu bij, verlaat ons niet...'³²).

Zekere C.J. van Duiveland was helemaal buiten zichzelf, toen hij een poëem liet uitgaan waarin het volgende voorkwam:

'...Ga voort, o Bijbeltolk! en doe de Tempelchooren,
Gewagen van Gods lof! - geen duivel durft U stooren.
Gij bleeft altoos getrouw aan Land, aan Kerk, aan God...
Boei aan uw hemeltaal nog lang en hart en ooren!

Zoo zult ge uyt Jesus mond by zyn verschyning hooren:
Ontfang, getrouwe knecht, het hoogste Hemellot!...'³³).

Scharps collega's hebben hem met warme aandoening de hand gedrukt en hij kon niet achterblijven met een rijm:

'Zoo heb ik dan den herdersstaf,
Die mij hier eens ontviel,

Met God weer opgenomen.
De tempel dreunt van lof;
En in mijn dankbre ziel
Is vreugd voor druk gekoomen.
Voorzichtig als de slang
Maar als de Duif oprecht,
Standvastig in 't geloof en in den wandel heilig,
En onder U, mijn God! Als schild en heilzon veilig,
Zoo diene hier uw knecht...³⁴).

Scharp heeft zich aan zijn belofte gehouden. Wie zijn hart mocht hebben vastgehouden voor felle reacties zijnerzijds, kwam bedrogen uit. Want uit geen der voorhanden bescheiden blijkt, dat hij zich verdacht heeft gemaakt. Haast zou ik zeggen: integendeel. Want wij mogen niet voorbijgaan aan een gebeurtenis uit 1807. Op 2 januari van dat jaar heeft Scharp bij de inwijding van de nieuwe gehoorzaal van de literaire club 'Verscheidenheid en Overeenstemming' een voordracht ten beste gegeven, die ook in boekvorm is uitgekomen³⁵).

Die voorlezing van niet minder dan 134 bladzijden heeft Scharp een opdracht meegegeven aan koning Lodewijk Napoleon (vermoedelijk omdat deze vorst een bijdrage had geleverd). 'Sire,' zo vangt de lofzegger aan, uw liefde tot de wetenschappen en uw streven naar een loffelijke maatschappij boezemt mij de vrijmoedigheid in 'uwen majestueusen Persoon te naderen'. 'Uw doelwit blijkt uit alles geen ander te zijn dan bevordering der Wetenschappen, den bestendigen bloei en den voorspoed van onze Natie, uw Volk, te bevorderen'. 'Sire... aan geen ander zou deze inwijding kunnen worden toegewijd'. Mocht toch spoedig 'het Vaderland, gered uit alle bezwaren, en overstroemd door zegeningen, dankbaar erkenne(n): dat heil zijn wij, naast God, aan onzen eerbiedwaardigen Koning, Lodewijk Napoleon, verschuldigd'. En Scharp ondertekent deze opdracht: 'Sire! Van uwe Majesteit De alleronderdanigste, gehoorzaamste en getrouwste Dienaar. Dr. J. Scharp'. Moeten wij ons de ogen uitwrijven? Of Scharp betichten van té veel aan de voorzichtige slang te hebben toegegeven? Ik geloof van niet. Hij spreekt toch eigenlijk niet anders dan vele voormalige Oranjeklanten (zijn Lutherse collega Sander dan uitgezonderd) en dat ongeacht het feit, dat Lodewijk Napoleon nog maar acht maanden in functie was. Het wil mij voorkomen, dat Scharp de status quo heeft aanvaard, - eerlijk opmerkzaam wilde zijn voor de moeite, die de nieuwe koning zich getroostte, - te méér nu de voormalige Oranjevorst

Willem V in 1806 was overleden. - Toen na de inlijving bij Frankrijk, om precies te zijn in 1811, van 25 tot 27 oktober keizer Napoleon met zijn gemalin ook Rotterdam bezocht, kregen ook predikanten, onder wie Scharp, een invitatie de grote audiëntie bij te wonen. Wèl had de onder-prefect het raadzaam geacht Scharp van tevoren bij zich te laten komen. Hij had hem vriendelijk op het hart gedrukt zich 'te onthouden van zulke uitdrukkingen, welke de tegenwoordige staat der publieke zaken in een al te donker en akelig licht' zouden plaatsen. Deze waarschuwing gold ook zijn collega's. Om de weleerwaarde heren wat te paaien hief deze onder-prefect een bepaling van 1796 op, waarbij 't aan 'Leeraars of andere kerkelijke Beampten' verboden was buiten hun kerkgebouwen de straat op te gaan 'met eenig onderscheidend teken'. Nú mochten zij, gebeft als weleer, zich in het openbaar vertonen, ja, het zou het Gouvernement aangenaam zijn, als zij, alzo uitgedost, ter audiëntie zouden verschijnen. Zij kwamen ook en zij gaven Zijne Majesteit geen de minste aanstoot (zelfs Sander niet, die het eenmaal bestaan moet hebben te bidden: 'Heer, die Nero's en Caligula's op tronen plaatst, wij bidden U voor de keizer...')³⁶).

Máár, als het getijde is gekeerd en de Oranje-souverein Willem I met zijn tweede zoon, prins Frederik, op donderdag 9 december 1813 Rotterdam bezoekt, voert Scharp als eerste uit de kerkelijke gezindten het woord bij de grootse ontvangst op de Marinewerf. Maar ik mag de vierde kerkelijke spreker, dominee Sander, niet overslaan. Hij toch was de eerste martelaar van zijn liefde tot het Oranje-huis geweest, want nog eerder dan Scharp had hij zijn ambtelijk congé gekregen, nl. in april 1795 en pas in 1802 zag hij zich weer in genade aangenomen³⁷). Máár Scharp zou Scharp niet geweest zijn als hij het had laten blijven bij een toespraak op de dag van blijde inkomste. Hij publiceerde een Lierzang, waaruit kan blijken dat zijn oude liefde allerminst is bekoeld. Hij weet dan weer die ouderwetse tonen aan zijn muze te ontfutselen:

'...De God onzer Vaadren heeft tranen en zuchten;
 Die 't hart overkropt door den weedom, ontvlugten,
 Verhoort, en weer leven herbragt uit den dood;
 Hij wenkte, Die 't vonnis van BELSAZAR velde
 en NEBUCADNEZAR verwees tot het gras;
 Hij wenkte, en het bleek (hoe hoog men hem stelde)
 Wat made voor God een NAPOLEON was...'³⁸).

VII. Letterkundige arbeid.

Zat Jan Scharp ooit rustig in de huiskamer bij zijn vrouw en kroost? Als wij denken aan zijn meer dan 20 lidmaatschappen van verenigingen, waaronder dat van het Genootschap ter bevordering van de koepok-inenting (1805), aan zijn zitting hebben in het curatorium van het Erasmiaans gymnasium (1817), aan zijn intensieve bezigheid op het gebied der zending, en als wij dan ook nog rekening houden met de tijd op de studeerkamer doorgebracht ter voorbereiding van zijn direct ambtelijk werk, - ja, wát bleef er dan over voor zijn gezin?

Zijn onblusbare werklust bleek vooral in de Commissie, ingesteld om aan de Psalmbundel van 1773 Enige Evangelische gezangen toe te voegen. Scharp, die nooit ergens voor spek en bonen bij zat, heeft zijn oud en door vele wederwaardigheden beproefd geloof gebotteld in verscheidene liederen, waarvan er één de tijden heeft getrotseerd en nog te vinden is in het huidige Liedboek voor de kerken:

‘Alle roem is uitgesloten, onverdiende zaligheên
heb ik van mijn God genoten, ’k roem in vrije gunst alleen...’

Ja, zijn voorkeur ging duidelijk uit naar de literaire gezelschappen. Vooral de reeds genoemde club ‘Verscheidenheid en Overeenstemming’ lag hem na aan het hart en hij betoonde zich zeer gul in het aandragen van eigen producten. Ik denk hier aan zijn over vele avonden verdeeld verhaal, het ‘Speelreisje’, waarop hij zijn vrienden in de zomermaanden van 1809 vergastte. Dit proza - werk in twee delen, waarnaar Barger tevergeefs heeft gezocht - blijkt als handschrift in het Rotterdams archief aanwezig³⁹). Deze voordrachten over zijn reis langs Nederlandse en Duitse plaatsen maakten op de toehoorders zo’n weldadige indruk, dat de voorzitter hem na de laatste lezing bedankte met een rijm, waarin ’t volgende voorkomt, - dit ter kenschetsing van ’t geheel:

‘...Wanneer ’t den Godsdienst gold of de altaarplegtigheden,

Dan roemden we uw beleid,

Daar ge op dat net’lig pad de doornen hebt vermeden
door onpartijdigheid.

Zoo wist gij iedereen aan uwen mond te kluistren,
bedilzugt was hier stom;

Zij scheen zelfs met ontzag uw rede te beluistren
in dit ons heiligdom...’

Hoe sterk was men in wederkerige adoratie. Ook Scharp (geoeffend in ’t brengen van Oranje-hulde) hield zich van extreme

bewondering niet verre. Toen zijn collega Smits (die ook hoogleraar was) zijn zilveren ambtsjubileum vierde, op 31 maart 1801, bleef Scharp niet achter met zijn loftuiting:

‘...Wie is Hij dan, die braave Man,
Wien alle braaven eeren,
Wiens roem men schaars bezingen kan
In omgang en in leeren...
't Is Smits, de roem van 't priester-choor,
Wien zij, die ons regeerden,
zoo welverdiend, zoo billijk door
't Hoogleer(aar)schap vereerden...'⁴⁰).

Ik zou zo zonder moeite nog een tijdje kunnen doorgaan, maar moet dat nalaten. Alleen dit: Scharp heeft ook zijn huiselijk wel en wee in rijmvorm publiek gemaakt. Op de derde jaardag van het overlijden van zijn eerste vrouw ('t was 1809 en hij was al sinds een jaar hertrouwd) vloeide o.a. het volgende uit zijn pen:

‘...Neen, 'k wensch haar niet terug, die bij de hemelzangen,
veel grooter zaligheid dan de aarde geeft, geniet;
God gaf me, op háár gebed, een leidsvrouw mijner gangen,
een zorgster voor het kroost, dat zij mij achterliet...'⁴¹).

Dit laatste brengt ons ongezoekt tot de vraag: hoe stond het er voor met Scharps gezin? Uit zijn huwelijk met Anna Catharina Engelcken (geb. Den Haag 1760) te Scheveningen gesloten op 26 juli 1778 werden tien kinderen geboren. Van deze tien stierven er zeven voordat hij zelf de ogen sloot. Anna Catharina stierf 31 augustus 1806 te Hoge Zwaluwe. Op 13 mei 1808 trouwde Scharp Adriana Vonk, weduwe van Jan Frederik van Durselen. Uit dit, zijn tweede, huwelijk werden geen kinderen geboren. Adriana was, op de kop af, zeven jaar ouder dan haar man. Nog in zijn afscheidspraak van 1826 memoreert Scharp, dat hij binnen één jaar tijds zijn beide oudste zonen moest bewenen: Abraham was overleden 10 september 1819 te Weltevreden, 34 jaar oud, beroepsmilitair, commies bij de Genie en Joannes Christianus was gestorven op 20 juli 1820, jurist, rechter van instructie bij het Tribunaal te Gorinchem, 39 jaar oud, nalatende een weduwe met twee kinderen.

Een lichte verkwikking mag hem zijn geweest, dat hij 11 februari 1816, zijnde de trouwdag van de kroonprins met Anna Pawlona, benoemd werd tot Ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw (bescheidenlijk voeg ik daar aan toe: hij had dit aan zijn trouwe Oranje-liefde ook waarachtig wel verdiend!).

VIII. Op weg naar het einde.

Op bijna 70-jarige leeftijd, de 23ste april 1826 legde Scharp zijn ambt neer, sprekende voor een (alweer) schier onoverzienbare menigte over Genesis 43:21, - de afscheidswaarden van aartsvader Jacob: 'Zie, ik sterf, maar God zal met ulieden wezen'⁴²). Als er één geschrift van Scharp onze sympathie kan opwekken dan stellig deze preek, die in boekvorm uitkwam. Iemand, die hem van nabij heeft gadeslagen, meldde daarover: '...(onder)kwijnend verval van krachten... beproefde (hij) iets gereed te maken om bij 't aanvaarden van zijn rust, zijn geliefde gemeente zegenend vaarwel te zeggen... Meenigmaal echter moest hij weken lang het werk laten liggen; en zelfs op gunstige dagen zat hij, uren aan elkander met de pen in de hand en de hand aan het hoofd, te beproeven, hoe best de verwarde of weinig zamenhangende gedachten, eenigzins in orde te brengen...'⁴³).

Scharp bracht het tot een afscheidspreek van niveau, een sobere verantwoording van zijn leven en overtuigingen. Hij zeide dan: '...zó, met den Bijbel in de hand, bestreed ik de vooroordelen, waar, bij wie, en in wat kled ik die vond. Het zij de hoogmoed des verstands, de grenzen der menschelijke reden overschredende, zich weigerde te onderwerpen aan de gehoorzaamheid des geloofs; - het zij de waan van het menschelijk hart, onbekend met zichzelf, en vijandig tegen de leer van strafschild en bederf, de eigen kracht genoegzaam rekende tot vrede met God en zedelijke deugd, verwarrende de burgerlijke onbesprokenheid met de Evangelische godzaligheid van een Christen...' En dan komt nog heel even de jongere Scharp met zijn taalbloempjes naar voren als hij 't heeft over de mensen, die 'het beschouwende leven en de geestdrijverijen der *bedorvene* Mystikerij' verkozen 'boven den *redelijken* Godsdienst en het zuiver Evangelie, dat *voor alle creaturen* geschikt is, spinrag wevende tusschen de vijgebladeren der onvoldoende zelfbedekking'⁴⁴). Maar hij wil bekennen, dat, al bestreed hij de 'partijdige *sectegeest*, welke, razende over twistvragen zonder stichting, den Medechristen, die het Evangelie aannam en den Heiland lief had, gelijk wij, beide uit het hart en uit den Hemel sloot,' hij, Scharp 't nochtans voor zulke mensen opnam⁴⁵).

Tijdens zijn emeritaat van nog geen twee volle jaren, overviel hem nog een zware beproeving. Op 12 maart 1827 verloor hij zijn tweede vrouw, Adriana. Dit verlies sloopte zijn laatste krachten. In de nacht van zaterdag 1 op zondag 2 maart 1828 overleed Jan

Scharp. Zijn enige hem overgebleven zoon Jan Hermanus Godelief stond aan zijn sponde en sloot hem de ogen. Op vrijdag 7 maart droegen ouderlingen de baar in de Grote Kerk, hielden, naar oud gebruik, enkele ogenblikken stil voor de kansel en brachten hem toen naar de begraafplaats in het koor. Daar hield de oudste collega en trouwe vriend van jaren, ds. Hoog, een rede in de geest van de ontslapene 'met broederlijk gevoel en roerende hartelijkheid'⁴⁶).

Aan rouw-zangen ontbrak het niet en portretten van de be-
minde voorganger gingen grif van de hand. Onder de velen, die
hem betreurden, bevond zich ook de dichter L. van den Broek
met een uitvoerige Lijkzang:

'Zwijg, schaterend gezang, verstomt u, blijde snaren,
Treur, dartel Muzenkoor, het somber doodsuur slaat;
Omkrans de blonde kruin met versche cipresblaâren,
Verwissel nu uw tooi voor 't aaklig rouwgewaad...'.⁴⁷)

IX. Nabetrachting.

Scharp verdient een plaats onder de grote kanselredenaars
van zijn tijd. Vaardig en vindingrijk in het aandragen van
bloemrijke taal, coquet niet zelden, gaarne zijn belezenheid
etalerend, hanteert hij een stijl, die bij zijn kerkgangers-tijd-
genoten erg in de smaak viel. Hij was niet wars van liturgisch
trapeze-werk. Zó gaf hij eens zijn gemeente een te zingen psalm
op: 'Godverloofde christenzingers! de Eeuwig gezegende Geest
van God ontvlamme onze eer en harten en make onze Psalmen
tot een lieflijke druif in Kanaän en een blijden voorsmaak der
hemelsche Hallels'⁴⁸). En eenmaal heeft hij in 1801 in de Schotse
kerk een kerstviering opgezet, geheel op rijm. Als bv. de
gemeente met het koor moet meezingen, kondigt hij dat aldus
aan:

'Dat zich nu bij het Choor ook de Gemeente paar'
En zinge tot den lof van den Alzeegenaar,
Zoo gunstig als almachtig,
Het eerste en tweede vers uit Psalm vier-en-tachtig'.

En zó beveelt hij de collecte aan (naar gewoonte alleen voor
de Diaconie (bekort):

'Eer dat het feestgezag nu worde voortgezet
Wensch ik dat gij gedenkt aan Jezus' liefdewet:
"Geeft hongeringen brood en wilt de naakten warmen"-
Behoeften zijn hier veel, en op u zien de armen...
Diaconen! Schept moed! Hoe talrijk is de schaar!

Ligt wagt een volle hand reeds den inzaamelaar.
Bij velden, wit en rijp, kan men geen wanoogst dugten;
Verzaamelt schoof en vruchten!⁴⁹⁾

Ik kan mij niet anders voorstellen of hij beleefde er zelf plezier aan, toen hij eens als volgt onder woorden bracht dat hij de rijkdom van een te bespreken tekst niet kon uitputten: 'Al gingen wij bij het volle en rijpe koornveld van leerzame bespiegelingen en nuttige lessen, die uit deeze gebeurtenissen in te oogsten zijn, langs een smal voetpad ter zijde heenen, al wreeven wij slechts eenige weinige airen in onze handen, om, gaande wegs, te eeten, gelijk Jezus' discipelen eens letterlijk deden, gaande door het gezaaide, nóg zou ons de tijd ontbreken'⁵⁰⁾. En de nieuwe Psalmberijming van 1773 prijst hij o.a. zó aan: 'Hier vindt gij staven voor de woestijn, bruggen over de Jordaan en gesnaarde cythers voor den hemel'⁵¹⁾.

En daar loopt nog het gerucht, dat Scharp eenmaal een preek in elkander knutselde, waarin de letter R niet voorkwam. Hem een beetje verontschuldigend moeten wij zeggen, dat die inval niet ontsproot aan Scharps eigen brein. Hij had eens een Duits model voor zich van een zekere Müllner, die wat last had met het uitspreken van de R in zijn naam. En vervolgens, Scharp heeft de bewerking van het Duits origineel gemaakt op verzoek, naar aanleiding van de tekst uit Hooglied 1(:3): 'Uw naam is eene uitgegotene olie'. Dat hij onder die preek zijn naam Scharp zou hebben veranderd in Johannes Welgeslepen, - is het verzinsel van een ander, zoals Beets reeds heeft aangetoond⁵²⁾.

U zoudt mij van nalatigheid kunnen betichten, indien ik niet vermeldde, dat Scharp zich soms inzette voor mensen, die niet tot de kring zijn kerk-genoten behoorden. Een paar voorbeelden. Scharp was nog predikant te Axel, toen hij na het overlijden van de door hem zeer gewaardeerde rooms-katholieke pastor Van der Walle (19 januari 1786) zijn hart lucht gaf in een vers, dat weldra in druk verscheen. Dit kwam de dichter te staan op forse aantijgingen. De classis en zelfs de rechterlijke macht kwamen eraan te pas⁵³⁾. Vervolgens, voor ds. J.F. Scheffer, Luthers predikant, bij de omwenteling van 1787 als patriot de kansel ontzegd, heeft Scharp, die tevoren deze collega niet kende, maar bewogen door de familie-omstandigheden van de afgezette man, alle mogelijke pogingen aangewend, zelfs bij de stadhouder, om herstel te verkrijgen, 'hetwel voor zijn edeldenkend hart het streelende genoegen ten gevolge had, dat ds. Scheffer in deszelfs wettige Dienst volkomen werd hersteld'⁵⁴⁾.

En, nu ik toch over een lutheraan kom te spreken, voor zijn geestverwant ds. C.P. Sander heeft hij onder twee van diens conterfeitsels gedichtjes geleverd.

Toen het Ministerie van Hervormde predikanten het verzoek kreeg een ter dood veroordeelde bij te staan, was het Scharp, die, nadat een begeleidende collega er een inzinking aan had opgelopen, alleen de zielzorg voor deze in Rotterdam zo bekende en gevreesde misdadiger op zich nam. Hij kreeg te maken met een man van grote eruditie, van goeden huize, maar aan lager wal geraakt en tot misdaden gekomen. Scharp heeft deze man tot op het schavot begeleid (26 mei 1796). En het was weer zijn behoefte aan publiciteit, die hem ertoe bracht over deze, hem zo aangrijpende pastorale periode een boek van meer dan 400 bladzijden samen te stellen, dat drie uitgaven beleefde⁵⁵).

Jan Scharp, zoals ik hem leerde kennen, was een veelzijdig begaafd man, geen theologisch genie, dat nieuwe vergezichten opent. Maar trouw was hij in het verkondigen en verdedigen van wat hij zag als de onomstotelijke traditionele waarden en waarheden van het christelijk geloof van zijn Hervormde kerk. In al zijn apologetisch werk betoont hij zich een conservator, warmbloedig, van soms stekelige humor, soms liefdevol en ook ijdel. Hij kon warme liefde opwekken maar ook heftige tegenstand. Prediker wilde hij zijn en blijven... en hij liet geen gelegenheid voorbijgaan zich als zodanig te gedragen. Kind van zijn tijd, maar zonder grote visie op zijn tijd, blijft hij met al zijn deugden en beperkingen een boeiende figuur.

Ik kan een voordracht over Scharp niet beter afsluiten dan met de bewogen woorden uit zijn afscheidspraak van 1826 wanneer hij zijn vergezicht als christenmens aldus tekent, dat hem 'verheugt de vrolijke droom des hemels (en toch geen droom), dat Luther en Calvin, Uitenbogaart en Bogerman, Menno en Zwinglius, Clemens en Newton, de vrije genade, die hen verlost, en den Heiland van allen, die hen kocht, aanbidden, en de onchristelijke verwijdering der aardse twisten met schaamte vergeten in de eeuwige vreugde van den hemel...'⁵⁶).

NOTEN

- 1) Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek, deel IV, Leiden 1918, sub voce.
- 2) J.P. de Bie, Het leven en de werken van Petrus Hofstede, Rotterdam 1899, blz. 497.
- 3) De Bie, a.w., blz. 319.
- 4) Bibl. GAR (Gemeentearchief Rotterdam), X E 44.
- 5) Bibl. GAR, V.E. 257.
- 6) H.H. Barger, Een predikant uit den Patriottentijd, Rotterdam 1906, blz. 3.
- 7) Barger, a.w., blz. 43.
- 8) Barger, a.w., blz. 55.
- 9) Barger, a.w., blz. 74.
- 10) Barger, a.w., blz. 46.
- 11) L.J. Rogier, Eenheid en scheiding, Utrecht/Antwerpen 1976, 5de druk, blz. 216.
- 12) Bibl. GAR, XII E 8.
- 13) J. Hartog, De Oranje-predikanten en hunne tegenstanders, Rotterdam 1875, blz. 23, 24.
- 14) Barger, a.w., blz. 72.
- 15) Barger, a.w., blz. 118/119.
- 16) F.C. Koch, Rotterdam onder de Bataafsche republiek, in: Rotterd. Jaarb. 1927, blz. 121.
- 17) C. te Lintum, Uit den Patriottentijd, Rotterdam 1908, blz. 123.
- 18) Koch, a.w., blz. 131.
- 19) Te Lintum, a.w., blz. 80.
- 20) Koch, a.w., blz. 113.
- 21) R.A.D. Renting, Orangisten en Orangisme te Rotterdam na de Bataafse omwenteling, in: Rotterd. Jaarb. 1964, blz. 287.
- 22) Barger, a.w., blz. 94.
- 23) Barger, a.w., blz. 95.
- 24) Renting, a.w., blz. 285.
- 25) Koch, a.w., in: Rotterd. Jaarb. 1943, blz. 185.
- 26) Barger, a.w., blz. 94.
- 27) Geschiedenis van de Kerk in Nederland, Aula 100, Utrecht/Antwerpen 1962, blz. 162.
- 28) L. Knappert, Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk, Amsterdam 1912, deel II, blz. 187.
- 29) Barger, a.w., blz. 97.
- 30) Barger, a.w., blz. 98/100.
- 31) Barger, a.w., blz. 104.
- 32) Barger, a.w., blz. 106.
- 33) Bibl. GAR, V E 265.
- 34) Barger, a.w., blz. 107.
- 35) Bibl. GAR, VI A 23.
- 36) W.F. Lichtenauer, Het bezoek van Napoleon aan Rotterdam 25/27 oct. 1811, Rotterdam, 1963, blz. 74/75.
- 37) W.F. Lichtenauer, Rotterdam in November en December 1813 tussen Den Haag en Gorcum, Rotterdam 1964, blz. 100/102.
- 38) W.C. de Vletter, Levensschets en Bloemlezing uit de werken van J. Scharp, Rotterdam 1828, blz. 128/129 (Bibl. GAR, VI A 26).
- 39) GAR, Cat. Handschriftenverzameling nrs. 3660/1; zie ook H.C. Haze-

winkel over het Speelreisje in de afleveringen van 'Historia' oktober en november 1941.

- 40) Bibl. GAR, VI A 40.
- 41) Zie noot 39, achter in 3661.
- 42) Bibl. GAR, X E 49.
- 43) De Vletter, a.w., blz. 215/216.
- 44) Afscheidspreek, Bibl. GAR X E 49, blz. 52/53.
- 45) Ibid., blz. 55.
- 46) De Vletter, a.w., blz. 220, 222/223.
- 47) Bibl. GAR, V E 271.
- 48) Barger, a.w., blz. 13.
- 49) Barger, a.w., blz. 37.
- 50) Barger, a.w., blz. 33.
- 51) Barger, a.w., blz. 33.
- 52) Barger, a.w., blz. 2.
- 53) Barger, a.w., blz. 14/19.
- 54) De Vletter, a.w., blz. 48.
- 55) Barger, a.w., blz. 24/32.
- 56) Bibl. GAR, X E 49, blz. 55.